

АННОТАЦИЯ

**Иманбекова Альфия Амангелдіқызының
«XVIII - XX ғасырдың басындағы қазақтардың дәстүрлі ауыл
шаруашылығын зерттеудің теориялық мәселелері» диссертациясы
6D020800 - Археология және этнология мамандығы бойынша философия
докторы (PhD) дәрежесіне**

Зерттеудің өзектілігі. XX ғасырдың ортасынан бастап көшпенділікті, оның тарихы, экономикасы, мәдениеті мен өмірін белсенді зерттеу басталды, ал соңғы жылдары көшпелілердің теориялық мәселелеріне қызығушылық арта түсті.

Көшпелі мал шаруашылығы - Еуразия құрлығының орталығында орналасқан, Қазақстанның көшпелі халқы, қола дәуірінен XX ғасырдың бірінші жартысына дейін көшпелі мәдениеті бар қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы болған.

Еуразияның дәстүрлі шаруашылығы бірқатар жалпы теориялық және нақты ғылыми мәселелерге әсер етеді. Бұл қазақ шаруашылығында, әсіресе XVIII-XX ғасырдың басында, ауқымды мәлімет жиналғанымен, қазақтардың мал шаруашылығымен байланысты теориялық мәселелері әлі де зерттеуді талап етеді. Қазақ шаруашылығының тарихында революцияға дейінгі кезеңде әлі шешілмеген және даулы мәселелер көп. Олардың бірі қазақ шаруашылығының түрі, оның ара-қатынасы, мал шаруашылығының трансформациясы, мүлктік мәселелер және т.б.

Көшпелі қазақ шаруашылығының теориялық мәселелерінің зерттелуін дамыту Орталық Азия мен Қазақстанның көшпенділерінің тарихи этнографиясы тұжырымдамалық мәселелерін дамыту үшін аса маңызды мәнге ие. Қазақстан аумағында дәстүрлі мал шаруашылығын зерттеу, көшпенділіктің пайда болу орталықтарының бірінде көшпелі шаруашылықтың жалпы ерекшеліктері мен жергілікті айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының тұжырымдамалық мәселелерін зерттеп оны зерделеп талдау негізінде, бар болған кемшіліктерді толтырған болу керек. Сондықтан да біз ұлттық этнология саласындағы осы көп қырлы мәселені уақытылы және өзекті ғылыми мәселе ретінде қарастырдық.

Зерттеу тақырыбының білім дәрежесі. Кеңестік тарихнамадағы ерекше тарихнама мәселесі ретінде көшпенділіктің теориялық мәселелері алғаш рет 1976 жылы Г.Е. Марков «Кочевники Азии» монографиясының соңғы тарауында «Некоторые теоретические проблемы кочевничества» деп жазып кеткен. 1989 және 1998 жылдары Совет этнографиялық әдебиетіндегі көшпенділіктің теориялық мәселелері бойынша екі мақаланы жариялады.

Автор көшпенділікті әлемнің әртүрлі өңірлерінде этникалық көшпенділікті біріктіретін, дала, шөл және жартылай шөлді жерлердегі бірегей көшпелі шаруашылық және мәдени түрін жүйелік бірлік ретінде қарастырып және оның әр қилы нұсқаларын өзінің айрықша сипатымен бұзбай көрсетті. Сондықтан, көшпенділікті сипаттау, әрине, бірыңғай теориялық мәселені

болжайды, бірақ ғалымдар бір немесе бірнеше мәселені шешуге әртүрлі тұжырымдамалық тәсілдерді кең ауқымда қолдануға құқылы.

1966 ж. Э.А. Масановтың, «Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР» атты жазбасы жарияланды, 2007 жылы алғашқы екі тараудың өзгертілуімен қайта басылымнан шықты. Автор ресейлік революцияға дейінгі әдебиеттерді объективті түрде талдайды. Мәселен, осы уақыттың кейбір ресейлік авторлары қазақ даласында көшпелі мал шаруашылығының басымдықтарын атап көрсетуге тырысты. Атап айтқанда, В.И. Бенкевич 1903 жылы бұл себептер «қырғыздардың кез келген ортаға бейімділігі мен жайлылығында, олардың жалқаулығында және т.б. емес, климаттың, топырақтың, өсімдік жамылғысының және даланың суаруының қасиеттеріне тікелей бейімделуіне байланысты» деп атап өтті.

Е.А. Масанов В.Харузинамен келіседі, бұл әдебиеттер «XX ғасырдың басына дейін басым болған этнографиялық материалдардың қарапайым жиналуы мен сипаттамалар түрінде ған брілгенін» және «жиналған мәліметтерді біріктіру міндеті сол кезге дейін дұрыс жетілмегенін» атап көрсеткен. Революцияға дейінгі авторлардың шығармалары көшпелілердің ғылыми зерттеулерінің тарихи көзі ретінде, әрине, қызықты, бірақ олар сипаттамалы және теориялық жалпылама кезеңге өтпейді.

Қазақ көшпелілерінің тарихнамасы революцияға дейінгі және кеңестік Қазақстан тарихнамасына арналған жұмыстарда Г.Ф. Дахшлейгер (1969) және Д.И. Дулатова (1984) жұмыстарын атап өтуге болады, бірақ олардың шығармаларының жалпы сипаты, зерттеудің үлкен хронологиялық кезеңі мен жұмыстың аз мөлшерде көрсетілгені XVIII-XX ғасырдың басындағы көшпелі қазақтардың теориялық мәселелерінің толық спектрін талдауға мүмкіндік бермейді.

Г.Ф. Дахшлейгер кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы әдебиетінде кеңінен қолданылған, «шаруашылық тарихындағы географиялық ортаның шешуші ролі, қазақ қоғамының экономикалық құрылымы және халықтың ұлттық сипатын қалыптастырудағы шешуші ролі туралы идеяның сипаттамасына қызығушылық танытты» кейіннен кеңестік тарихнамадан бірте-бірте жоғалып кететкен қате идея. Көшпелі қазақтар арасында өндірістік қарым-қатынастар туралы, әсіресе көшпенді қазақтардың иелігіндегі дау туралы әңгімеге айналған қазақ мал шаруашылығының, патриархалдық-феодалдық қарым-қатынастарының, ерекшеліктерін талқылауды ескере отырып, ол дау аяқталмай қалды, бірақ жемісті болды деп есептейді. Кейінірек Г.Ф. Дахшлейгер көшпенді тарихнаманың кейбір мәселелеріне байланысты арнайы мақаланы жарыққа шығарады.

Д.И. Дулатоваға келетін болсақ, ол революцияға дейінгі және кеңестік авторлардың қосқан жеке үлесін анықтап, әсіресе С.Е. Толыбеков пен С.З. Зимановтың, «феодалдық қатынастардың үстемдік кезеңінде қазақ халқының шаруашылық құрылымын зерттеуде» еңбектерін зерттеп ашып көрсетті. Оның пікірінше, «Қазақстанның кейінгі реформалардың аграрлық мәселелеріне қызығушылық әлсіреді».

Революцияға дейінгі орыс әдебиетінің теориялық бағдарларының болмауы Г.Ф. Дахшлейгер мен Д.И. Дулатованың теориялық талдауға мүмкіндігінен айырды. Өкінішке орай, бұл жағдай Қазақстанның тарихнамасының кеңестік дәуіріне тән. Мысалға, біздің зерттеулеріміздің тақырыбын авторлар меншік мәселесін ғана анықтап, өз жұмыстарында ұсынылған екі тұжырымдамалық көзқарас авторлық талдауын ұсынбаған. Авторлар марксисттік позициялардан, 1920-ші-30-шы жылдардағы пікірталастарды да талдаған жоқ. революцияға дейінгі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының мәні туралы қарастырып ол мәселені, өкінішке орай үнсіз қалдырды. Тарих ғылымындағы бұл мәселе 1993 жылы С.А. Кожженовтың «Роль научных дискуссий в 20-30–х гг. в становлении исторической науки в Казахстане» диссертациясында толығымен өз шешімін тапты.

Ж.Ю.Мансурованың диссертациясы кеңестік тарихшылардың қазақ экономикасын зерттеуге арналған теориялық көзқарастары, атап айтқанда, мал мен жерге меншік мәселелері қарастырылды. Кіші және Орта жүз қазақтарының шаруашылығын жан-жақты зерделеу үшін алғашқы қадам болды.

Сондықтан, оның барлық ғылыми маңыздылығы үшін көшпенділіктің теориялық мәселелеріне әсер етпейтін кейбір тарихнамалық зерттеулер осы шолудың ауқымынан тыс қалады.

Х.Арғынбаевпен бірлесіп жазылған Н.Алимбайдың мақалаларын осы орайда алдыңғы қатарға қоюға болады. Мақала кеңестік режимнің соңында қайта құру кезеңінде жазылған. Авторлардың пікірінше, көшпелі ғалымдардың көшпелі ортада мүліктік қатынастарды жүзеге асырудың нысаны ретінде тікелей өндірушілерді мәжбүрлеу мен құлдықтың түрлі әдістерін анықтауға деген ұмтылысы қалаған нәтижеге әкелмеді. Мұның себебі, өндірістің, таратудың, айырбастаудың және тұтынудың қатынастарына негізделген жиынтық әлеуметтік өнімді өндірудің, таратудың және қайта бөлудің әдістері, формалары мен деңгейлері екендігін дәлелдеуде қажетті тереңдіктің және ерекшеліктің тарихының жоқтығы қатынастарды жүзеге асыру тетігінің тікелей функционалды көрінісі болып табылады өндірістің жағдайына және құралдарына иелік ету ». Авторлар көшпенділер арасындағы мүліктік қатынастар туралы пікірталас іс жүзінде «мәселенің әдіснамасына анық» енгізген жоқ деп атап өтті.

Н.Әлімбаевтың 20-шы жылдардағы - 30-шы жылдардың ортасындағы кеңестік әдебиет тарихын зерттеу туралы мақаласын атап өту өте маңызды. Ең алдымен, автор кеңестік ультракласстық дәстүрлі шаруашылық әрекеттеріне бастапқы теріс қатынасы, ол экономикалық және отандық принциптері үйлесімді» деп атап өтті. «Ультраклассты зерттеушілер үшін» қазақстандық экономиканы белгілі бір табиғи географиялық жағдайларға бейімделген деп санауға болады деп қорытынды жасауға толықтай жол берілмеді.

«Көшпелілер арасындағы өндіріс құралдарының меншік қатынастарының табиғаты мен көшпелі қоғамдардың қалыптасу сипатының табиғаты туралы бір-біріне қарама-қайшы түсініктердің» тарихнамасы М.З. Цинман «Көшпенді халықтардың теориялық тарихнамасы» міндеті «жалпы теория мен меншік әдіснамасы саласындағы қандай қиыншылықтар» екенін

анықтау үшін осы процесті «көшпенділердегі меншік қатынастарының табиғаты туралы өзара қарама-қайшылықты түсініктерді» анықтайды деп санайды.

А.И. Оразбаева - қазақтардың көшпелі өркениетінің теориялық және әдіснамалық негіздерін, сондай-ақ қазақ мемлекеттілігінің генезисі мен эволюциясы мәселелерін қарастыратын бірқатар еңбектердің авторы. Бізді ерекше қызықтыратыны - А.И. Оразбаев «Еуразиялық даланың көшпенділер өркениеті», онда өркениеттік көзқарасты теориялық және әдіснамалық негіз ретінде қолдана отырып, Қазақстан тарих ғылымында тұңғыш рет «Еуразия даласындағы көшпенділер өркениеті» тұжырымдамасын ұсынды. Бұл жұмыста ғалым «көшпелі қоғамды зерттеудегі тарихи процестің қалыптасу және өркениеттік өлшемдерінің арақатынасын» қарастыра отырып, тарихи процесті материалистік қабылдау догмаларының біржақтылығын көрсетті. А.И. Оразбаев, марксистік әдіс қазіргі ғылыми ойдың сатысында қалып, «... оларды жаңа теорияға ауыстыру мәселесін» тудырды. Автор әдіснаманың өзгеруінің төрт себептік сипаттамасын анықтады: 1. «жалпы адамзат тарихы және атап айтқанда көшпелілер мәдениетінің тарихы» туралы материалдық тұрғыдан шектеулі түсінік; 2. «қоғам ретінде жүйе элементтерін» ескермеді; 3. «... көшпенділер мәдениетін қалыптастырудың көп өлшемді процесінің тарихи-философиялық мәнін анықтау ...» мүмкін еместігі; 4. қалыптасу теориясы «... қазіргі кезде туындаған көптеген қарама-қайшылықтарды түсіндіре алмады», мысалы, прогресс, регрессия, тоқырау және аяқталу және т.б.

Осы шарттарға сүйене отырып, тарих ғылымы үшін көшпелі қоғамның ерекшеліктерін ашатын ең қолайлы теорияны табу қажет болды. А.И. Оразбаев, өркениет теориясы «тарихи процестің категориясы» деп танылды. Нәтижесінде зерттеуші «еуразиялық даланың көшпенділер өркениетін» анықтап, ғылыми айналымға енгізді, ол «... Қазақстан территориясы тұрғындарының ежелгі уақыттан бері арнайы экономикалық және экономикалық қызметіне» негізделген. Автор негізінен малдың түрлік құрамымен ерекшеленетін жергілікті өркениеттің бес нұсқасын анықтайды, «шаруашылық мамандандырудың, көшпенділік түрлері және әлеуметтік ұйымның даму деңгейі, стандарттар мен өмір салты». Қазақстанда басқарудың әртүрлі формалары болғандықтан, көшпелілерден басқа, жартылай көшпелі және жартылай отырықшы шаруашылықтар пайда болды, бұл қалалар мен елді мекендердің өсуіне әкелді, А.И. Оразбаев Еуразия кеңістігінен «еуразиялық даланың көшпенділер өркениетін» бөліп алу орынды деп санайды.

XIX-шы ғасырдың екінші жартысындағы және XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы меншік институтын зерттеу тарихында арнайы зерттеу болып табылатын тәуелсіз Қазақстанда қалыптасқан революцияға дейінгі және кеңестік тарихнамадағы меншік феноменіне арналған А.К.Ешмұратованың тарихнамалық мақалаларын атап өткен жөн.

Қазіргі таңда ірі қазақстандық ғалымдар С.Е. Толыбеков пен Х.А. Арғынбаевтың пікірлерін талқылап зерттеген еңбектер жарық көруде.

Зерттеудің айтарлықтай көлемі көшпенділіктің теориясы мен әдіснамасының осындай түйін мәселесіне арналған, ол мал шаруашылығының классификациясы және кейіннен типологиялық қорыту болып табылады.

Дегенмен, мал шаруашылығы фермаларының бірыңғай типологиялық іріктеуі жоқ, оларды бөлудің бірде-бір критерийі жоқ, мал басының тұжырымдамалары мен мерзімдерін біріктіру, сондай-ақ осы мәселелерді тарихнамалық шолуы жоқ.

Көшпенділерді қоныстандыру мәселесіне ұқсас жағдай. Бұл мәселе бойынша қатты әдебиеттің болмауы, сондай-ақ осы тақырыптың пікірталас тақырыбы оның тарихнамалық талдануына себеп болмады.

Көшпелілерді зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін анықтауға арналған, арнайы зерттеулер жоқ. Осыған байланысты К.Л. Есмағамбетовтің Батыс авторларының көшпенділіктің феноменін түсіндіру бойынша әдістемелік құрал ретінде пайдаланатын бірқатар теориялық конструкцияларды қамтитын Қазақстан тарихының шетелдік тарихнама туралы. Айтпақшы, оның шығармаларының атауында айқын көрінетін шетелдік тарихнама туралы авторлық әдістемелік позициялардың эволюциясының фактісі ерекше: 1976 жылы «Действительность и фальсификация: англо-американская историография о Казахстане» еңбегінде және «Қазақстанның тарихын (ежелгі дәуірден бастап XX ғасырдың 90-шы жылдарының басына дейін) шетел тарихнамасы».

Осыған байланысты И.В. Ерофеева еуропалық ағартушылықтың орыс революцияға дейінгі тарихына әсері туралы мақаласын айтсақ болады, бірақ әділеттілік үшін қайта құру жылдарында жарияланғанын атап өту керек.

Англо-американдық авторлардың ресейлік колонизацияның қазақтардың көшпелі экономикасына әсері мәселесіне қатысты екіжақты қатынасы К.Р. Несіпбаеваның докторлық диссертациясында көрсетілген.

Атап өтуге болатын этнологияның теориялық және әдіснамалық негіздері бойынша негізгі этнологиялық концепцияларды шолуды С.В. Лурье жасап шықты.

Шетелдік тарихнама туралы кейбір мәліметтерді М.Т. Лаумулин және Р. Таштемханованың жұмыстарынан көруге болады.

Көшпелі қоғамның социологиялық сәйкестенуі ең көп таралған мәселе болып қалуда, ол Н.Е. Масановтың Н.Н. Крадина, А.М. Хазанов және басқалары өздерінің ғылыми зерттеулерінде көшпенділердің негізгі тәсілдерін жинақтап, тұжырымдамалық мәселелерді қысқаша баяндап берген.

Осылайша, тарихнамалық тұрғыда көшпенділіктің теориялық және әдіснамалық сипатындағы барлық мәселелерді зерттеудің жетіспеуі олардың арнайы зерттеу қажеттілігін талап етеді.

Диссертацияның хронологиялық көлемі. Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығын зерттеудің нақты тарихи форматы XVIII - XX ғасырдың басында анықталады. XVIII - XX ғасырдың басындағы таңдау. мал шаруашылығын зерделеудің мерзімі ретінде, бұл кезең ең тарихи дереккөздермен қамтамасыз етілді, өйткені бұл тарихи жұмыстарда XVIII ғасырдың бірінші жартысынан бастап XXI ғасырдың басына дейін қолданылып келген.

Зерттеудің нысаны - қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығының теориялық және әдіснамалық мәселелерімен айналысатын ғылыми жұмыс.

Зерттеу тақырыбы - 30-жылдардан бері ғылыми әдебиеттерде бар ғылыми көзқарастар, ұғымдар мен көзқарастар. XVIII ғасырдан бастап, көшпелі

шаруашылықтың, әсіресе қазақтардың теориялық мәселелерін зерттеу тарихын анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – тұтастай көшпелілер туралы жалпылама іргелі ғылыми әдебиеттерді, қазақтардың көшпелі экономикасы туралы, соның ішінде қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының ең маңызды мәселелеріне арналған негізгі тұжырымдамалық тәсілдерді, ойларды және теориялық үй-жайлардың дамуын талдау үшін тарихнамалық талдау негізінде жүргізіледі.

Зерттеудің міндеті:

- ХҮІІІ және ХХ ғасырдың басындағы қазақтардың дәстүрлі экономикасының теориялық және әдістемелік мәселелерінің спектрін анықтау. Еуразия халықтарының тіршілігін қолдаудың дәстүрлі жайылымдық жүйесін анықтау;

- ХҮІІІ және ХХ ғасырдың басындағы Батыстық әлеуметтік ойларында көшпенділікті зерттеудің ғылыми-әдістемелік негіздерін қалыптастыру процесін көрсету;

ХІХ – ХХІ ғасырлардағы шетелдік тарихнамадағы қазақ көшпенділігінің теориялық және әдістемелік мәселелері бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау, эволюцияның теориялық және әдіснамалық негіздерін анықтау;

Тұтастай алғанда дәстүрлі мал шаруашылықтарының тұжырымдамалық және категориялы аппараттарын және қазақтарды қарастыру;

Ғылыми әдебиеттерде (шетелдік, кеңестік, және посткеңестік) мал шаруашылықтарының типологиясы мәселелерін түсіндіру;

Көшпелі шаруашылыққа қатысты әр түрлі теориялық тәсілдерді талдау;

ХІХ-ХХІ ғасырлардағы ХҮІІІ және ХХ ғасырдың басындағы қазақтардың дәстүрлі экономикасын трансформациялау туралы ғылыми әдебиеттерді талдау.

Зерттеудің тарихи дереккөзі. негізгі дереккөз ретінде зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздеріне байланысты үш кезеңге бөлінетін әлемдік әдебиеттің ауқымды материалында көшпелілердің теориялық мәселелерін талдауға мүмкіндік береді:

- бірінші кезең ХVІІІ ғасырда басталады ХХ ғасырдың басымен аяқталады;

- екінші кезең ХХ ғасыр 20 - 80 - шы жж. Бұл кезеңде айқын екі кезеңді байқауға болады: соғыс және соғыстан кейінгі жылдар;

- үшінші кезең: Өткен ғасырдың 90 - жылдарынан қазіргі уақытқа дейін.

Көшпелілердің теориялық мәселелерінің тұтас кешенінен талдау үшін келесі мәселелер анықталды: көшпенділердің тұжырамдамалық және терминологиялық аппараттары, мал шаруашылықтарының типологиясы мәселелері, көшпенділердің иелену мәселесі және қазақтардың көшпелі шаруашылығының ХVІІІ-ХХ ғасырдың басындағы өзгерістері.

Әрбір кезеңде революцияға дейінгі, кеңестік және посткеңестік авторлардың шығармалары талданады, олар әрбір бөлімнің параграфтарында көрсетілген.

Ежелгі және ортағасырлық авторлардың шығармаларында көшпенділер туралы ақпарат таба алса да, көшпенділікті зерттеудегі бұрылыс нүктесі ХVІІІ - ХІХ ғасырдың бірінші жартысында келеді.

Екінші топ дереккөздері - ресейлік авторлар жасаған ауқымды біртекті жұмыс.

Біріншіден, бұл революцияға дейінгі орыс тарихшыларының зерттеулері, П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Георги, Н.П. Рычков, Я.П. Гавердовский, А.И. Левшин, В.В. Радлов және т.б. Өздерінің іргелі жұмыстарын жазбаша түрде (мұрағат, араб-парсы көздері), материалдық дереккөздерден (археологиялық), ауызша аңыздар мен топографиялық және этнографиялық сипаттағы экспедициялар негізінде қазақтардың этногенезі туралы ақпараттарға сүйенді.

XX ғасырдың басында XIX ғасырдың басында Қазақстанның патшалық кезеңін қарастыратын мәселені зерттеуге үлкен үлес қосқан Н.П. Рычков, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Ф.А. Щербин, О.А. Шкапскиді және басқа ғалымдардың экспедицияларын атап өткен жөн. Нәтижесінде жиналған Орта Азия мен Қазақстанның көшпелілеріне қатысты этнографиялық және тарихи материалдардың саны өте көп.

Осы дереккөздер тобына әкімшілік лауазымды тұлғалардың байқауларының негізінде құрылған ресми құжаттарға, лауазымды тұлғалардың хат-хабарлары, күнделіктері және жазбалары да кіреді. Бұл саладағы жұмыстар үкімет үшін қызығушылық танытқаны белгілі, әр аймақтың қазіргі жағдайы туралы мәліметтер Ресей империясының мүддесі үшін пайдаланылуы мүмкін ақпараттар стратегиялық жағынан қажет болды. Облыстарды отарлау кезеңінде бағытты зерттеу жұмыстары, таза прагматикалық мақсаттарды (сауда, экономикалық және т.б.) талап етті.

Революцияға дейінгі қазақ этнографтарының еңбектері дереккөздердің екінші тобындағы келесі элементі болып табылады. Бірінші кезекте, әлбетте, Ш.Уәлиханов, Х.М.-С. Бабаджанов, Б. Даулбаев, М. Шорманов, Ә. Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов және басқаларын атауға болады. Зерттеушілердің басым көпшілігі тұрмыстық шаруашылықта көшпелі мал шаруашылығының болғандығын атап көрсеткен. Олар малдардың құрамдық түрлерін, оларды баптап, бағу тәсілдерін, жыл мезгіліндегі мерзімдік тұрақтау орындарын және т.б. мәліметтерді жіті сипаттап көрсетеді.

XIX – XX ғасырдың басындағы революцияға дейінгі зерттеушілердің көп бөлігі көшпенді қазақтардың жер меншіктерінің зерттелуіне аса назар аударды, өйткені, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Орыс империясының территориясындағы орыс шаруаларында жерге қатысты қиын жағдайлары туындаған болатын.

XX ғасырдың 20-30 жылдары көшпенділік тарихнамасының дамуында ерекше орын алады. Бұл кезеңде 20-30 жылдардағы белгілі пікірталастар бастау алып, кеңес тарихи ғылымындағы белгілі формула, адамзат тарихындағы бес әлеуметтік-экономикалық формацияның құпталуымен аяқталды.

1933 ж. қаңтар айында I Бүкілкенестік съезде И.Сталин өзінің мәлімдесінде бес әлеуметтік-экономикалық формацияны айтып, 20-30 жылдарғы пікірталастарға нүкте қойды. Бұл жүйе кейін тарихи материализм бойынша кеңестік оқулықтарға енгізілді, сөйтіп бір бірыңғай әдістемелік парадигмаға негізделген кеңестік тарихи ғылым, өзін жарты ғасыр бойы байланыстырып отырды.

Бүкілкеңестік пікірталаспен қатар қазақстанның тарихшылар арасында революцияға дейінгі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы жөнінде мәселелер болып тұрды. Соның негізінде екі концептуалды жолы анықталды: П. Кушнер, Т. Рыскулов, А. Лекеров, Е. Федоров, Е. Полочанский, В. Соколовский қазақтарды туыстық тұрмыс теориясын жақтаса, А.П. Чулошников, Г. Тогжанов, А. Бернштам, С. Толстов, С. Асфендияров, П. Погорельский, В. Батраков тарихи дамудың феодалдық концепциясын жақтады. Батысеуропалық феодализм феномені көшпенді қоғамға дұрыс келмейтіндіктен, олар үшін С.П. Толстов пен Б.Я. Владимирцов қалыптастырған «көшпенді феодализм» түсінігін пайдалана бастады.

50 жылдары ғалымдар көшпенділердің меншіктік мәселелеріне көңіл аударды. Оның түсіндірмесі былай берілді, яғни көшпенді қоғамның феодалдық (интерпретациясын) түсіндірмесін қабылдап, оны дәлелдеп, еуропалық тұрмыстың феодалдық әдісіне ұқсас жерге жеке меншік орнатылды.

50 жылдардан бастап кеңестік, шет елдік тарихнамада номадизмнің теориялық мәселелеріне, оның ішінде категориялық аппаратқа, көшпенділік генезисінің мәселелеріне көшпенділердегі меншікке, олардың седентаризациясына, көшпенді шаруашылықтың классификациясына және т.б. мәселелерге үнемі көңіл аударып отырды. Көшпенділіктің теориялық проблемаларының жөнге қойылуындағы үлкен өзгеріс 80 жылдарда аяқталды. Ол өзгеріс бір жағынан номадизм терминдерінің түсіндірмелері жөнінде, екінші жағынан мал шаруашылығының типологиясы жөнінде мәселелерді қарастырды.

Бұр кезеңде кеңестік ғалымдар кеңестік мемлекеттің түрлі аумақтарындағы көшпенділікті зерттей бастады: С.Е. Толыбеков, В.Ф. Шахматов, С.З. Зиманов, А.Е. Еренов және т.б. (Қазақстан), Б.Х. Кармышева (Өзбекстан)и, С.М. Абрамзон (Қырғызстан), В.М. Шамиладзе (Грузия), С.М. Мкртумян (Армения), С.И. Вайнштейн (Тува) және т.б. Бұл зерттеулердің авторлары мал шаруашылығын жүргізудің формаларын, әсіресе мал бағудағы жылдық циклі, негізгі қоныстар мен мерзімдік тұрақтардың территориялық орналасуын, тұрақтарды пайдалану формалары, жем-шөптерінің дайындалулары және олардың асырау жолдарын зерттей отырып, тұрғынжайлардың типтеріне, көшіп-қонудың бағыттары мен ұзақтығына, малдардың түрлеріне қарай құрамына, тұрмыстық іс-әрекеттердің сипатына қарай мал шаруашылығын классификациялап, бөлуге назар аударды.

Тағы бір кеңестік тарихнамада осы кезеңде жиі көтерілген теориялық мәселе, қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының ұзақ уақыт бойы өзгеруі болды. Бұл кезеңді XVIII ғ. және XX ғ. 20-30 жж. соңында М. Тынышпаев, С.П. Швецов, Н.Н. Мацкевич, М.Г. Сириус, А.Н. Челинцев, А. Бернштам, Е.Б. Тұрсынбаев, Х.А. Арғынбаев, И.Ф. Макаров, М.Х. Асылбеков, Е.Е. Тажибаев, В.Ф. Сундетов, Б.С. Сулейменов, В.Я. Басин, Т.Ж. Шойынбаев және басқалары зерттеді.

Концептуалды тұрмыстық-мәдени типтерді қалыптастыруда С.П. Толстов, А.М. Золотарев, М.Г. Левин, Н.Н. Чебоксаров, Т.А. Жданко, С.И. Руденко, Я.В. Чеснов, С.А. Арутюнов, А.М. Хазанов, Г.Е. Марков, Б.В. Андрианов, Э.Л. Мелконян, С.И. Вайнштейн, К.П. Калиновская, Б.Х. Кармышева, М.-З.О. Османов және басқа да ғалымдар үлкен үлес қосты.

Р. Капо-Рей және Г.Бёш секілді белгілі ғалымдардың еңбектері батыстық номадологияның идеялық-теориялық ұстанымдарын анықтауға мүмкіндік береді. Батыстық тарихнамада қазақ көшпенділері бойынша зерттеулер қатарынан М. Олкотт, В. Мартин, С. Сэбола, Р. Ротгера, Р. Киндлера және басқа зерттеушілердің еңбектерін кездестіруге болады. М. Олкотт, модернизация теориясын жетілдіруге сүйене отырып, патшалық Ресейдің ықпалымен және сыртқы факторлардың ықпалымен дәстүрлі көшпенді қоғамның саналы өзгеруін алға тартады. Қазіргі өркениетті теория С. Хантингтонның «Столкновение цивилизаций» атты еңбегіне негізделген.

Диссертациялық зерттеудің жаңалығы. Жұмыста XVIII – XX ғғ қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының теориялық және әдіснамалық мәселелерін талдауға және оның түрленуіне талпыныс жасалды. Бүгінгі таңда дәстүрлі мал шаруашылығының тұжырымдамалық мәселелерін зерттеу тарихы XVIII - XX ғасырдың басында арнайы зерттеу тақырыбы болған жоқ.

Диссертацияда XVIII – XX ғғ. басындағы қазақ-көшпенділердің дәстүрлі шаруашылығына қатысты концепцияларға тарихнамалық сараптама жұмыстарын жасауға тырысты:

- дәстүрлі шаруашылықтың теориялық-әдістемелік негіздеріне сараптама жүргізілді, түсіндірмелі-категориялды аппаратты, сондай-ақ, мал шаруашылығының типологизациясын сараптауда алғышарттар жасалынды;

- меншіктік мәселелеріндегі көшпеліліктанушылар-ғалымдардың көзқарастары сараланды;

- көшпелі мал шаруашылығының өзгеру мәселелеріне қатысты еңбектер талданды;

- XIX – XX ғғ. Басындағы Ресей саясатының қазақтардың отырықшылыққа ауысуына ықпалдардың нәтижелері анықталды

Диссертацияда ұзақ уақыт бойы даулы, дискуссиялы болып келе жатқан көшпелі шаруашылықтың маңызды теориялық мәселелерінің тарихнамасы хронологиялық ретімен, кешенді түрде қарастырылған.

Зерттеудің ғылыми-тәжірибелі маңыздылығы – қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы бойынша теориялы-концептуалды мәселелерді тек этнолог және тарихшылардың зерттеулерінен ғана емес, басқа да ғылым салаларының зерттеулерін де қамтығандығында болып табылады. Ғылыми жұмыстың нәтижелері мен қорытындыларын көшпелі қазақтардың ғана жалпы концептуалды мәселелерін қарастыруда ғана емес, сонымен қоса басқа да әлемнің көшпелі халықтарының шаруашылық ұқсастықтарын анықтауда, көшпелі шаруашылыққа байланысты теориялық зерттеулерді жалғастыру үшін пайдалануға болады. Диссертациялық жұмыстың қорытындыларын ғылыми зерттеулер жүргізу барысында, ЖОО студенттеріне арналған Қазақстан тарихы және этнографиясы тақырыбында баяндамалық курстарды ұйымдастыру барысында қарастыруға болады. Қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығын зерттеудегі тарихи тәжірибелерді бүгінгі Қазақстан экономикасындағы мал шаруашылық саласын модернизациялау үрдісінде пайдалануға ұсынылады.

Қорғауға ұсынылған негізгі қағидалар:

1. Революцияға дейінгі кезенді екі кезеңге бөлуге болады: бірінші кезең XVIII ғасырдың екінші жартысынан XIX ғасырдың ортасына дейін қазақ көшпелілерінің этнографиясы туралы материал жинақтау процесі жүрді, осы кезеңдегі жұмыстар сипатталды; екінші кезең XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басы (1917 ж.ж.) алдындағы адамдардың жұмысын талдаумен және қазақтардың дәстүрлі экономикасын теориялық тұрғыдан талдаумен ғылыми негізделген қамтуымен сипатталады.

2. Кеңес кезеңінде, XX ғасырдың 1917 жылынан бастап 30-шы жылғы революцияға дейінгі тарихнамамен және оның тәсілдерімен белгілі бір сабақтастық болды. 20-шы жылдардың екінші жартысын талқылағаннан кейін және «ВКП (б.) қысқа курсы» жарыққа шыққаннан, оның бес мүшесі бар марксистік әдіснамасы орнатылды. Кеңес тарихшыларына әлеуметтік дамудың марксистік моделінің негізінде Орталық Азия мен Қазақстанның көшпелі халықтарының қалыптасу құрамын анықтау міндеті қойылды. Кеңестік кезеңнің еңбектері көшпелі қоғамның тұжырымдамалық мәселелерін көрсетудің өзіндік материалистік әдіснамасымен ерекшеленеді.

3. Қазіргі кезеңде (XX ғасырдың 90-шы ж.ж. - XXI ғасырдың басына дейін) кеңестік тарихнамада әлі күнге дейін біршама сабақтастық болса да, методологиялық шектеулер жоқ.

4. Номадизм тарихшылары өз зерттеулерінің орталығында мал шаруашылығының генезисі, көшпелілік қоғамның жіктелуі мен типологиясы, мемлекеттілік, көшпелі қоғамдағы қауымдық-рулық қатынастар (нақты әлеуметтік құрылым), дәстүрлі экономика және басқалары сияқты теориялық мәселелерді қойды. Номадолог ғалымдар жалпы еңбектерде де, аймақтық-географиялық тұрғыда да көшпелі қоғамдарды зерттеуде көптеген теориялық және әдістемелік мәселелерді көтереді.

5. Этнография дербес ғылым ретінде XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты және оның теориялық және әдіснамалық негіздері, барлық тарихи пәндер сияқты, еуропаның ағарту идеялары мен классикалық неміс философиясының әсерінен қалыптасты, идеаны баяндау емес, ғылыми тарих болатын еді, тарихтағы барлық нәрсені түсіндіруге ұмтылған жалпы адамзаттық прогресс пен адамзат бірлігі идеялары, бірыңғай себептер тізбегін құра отырып, жеке эмпирикалық фактілерді жинауға тырысты. Тек XIX ғасырдың ортасында. Еуропалық ағартушылар жасаған әдіснамалық қағидалардың негізінде алғашқы этнологиялық теория - эволюционизм, сонымен бірге географиялық детерминизм, поппулизм, өркениеттік тұжырымдама, неозволюция және т.б. сияқты көшпелі экономиканы түсіндіруде жиі қолданылатын теориялық конструкциялар қалыптасты.

6. Шетелдік тарихнамада қазақтардың дәстүрлі шаруашылық және XIX-XX ғасырдың басында орын алған қайта құру процестерін зерттеуге арналған арнайы еңбектердің болуымен ерекшеленеді, олар әдіснамалық тәсілдердің плюрализмін сипаттайды, олардың арасында неозволюционизм адамзаттың біртұтас прогрессивті дамуы идеясын жоққа шығаратын этнографиялық теория ретінде ерекше атап өтуге тұрарлық. Тарихнаманың ауқымды материалы, оның проблемаларына және оны зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздеріне

байланысты үш кезеңге бөлуге болады: бірінші кезең (XVIII ғасыр - XX ғасырдың басы, екінші кезең (XX ғ. 20 - 80 жж.), үшінші кезең (өткен ғасырдың 90-шы жылдары - қазіргі уақытқа дейін).

7. Кез-келген ғылымның теориялық жетілуі оның тұжырымдамалық-категориялық аппараттарының даму сапасымен анықталады. Көптеген ғалымдардың пікірінше, қазақтардың дәстүрлі шаруашылық қызметі мал шаруашылығы (көшпелі, жартылай көшпелі (жартылай отырықшы), отырықшы), қазақтар қоршаған ортаға мәжбүрлеп бейімделуге байланысты дәстүрлі өмір салтын жүргізді. Дәстүрлі шаруашылық және онымен байланысты тұжырымдамалар біртұтас болмаса да, көшпеліліктің маңызды теориялық және әдіснамалық проблемасы болып қала береді, сондықтан да оларды әрі қарай дамыту қажет.

8. Тарихнамада әлемнің әртүрлі ландшафты мен географиялық аймақтарында орналасқан әр түрлі көшпелі халықтар арасында мал өсіру типологиясы бойынша да, түрлерін (форма, жүйелерін) анықтайтын негізгі өлшемдер бойынша консенсус жоқ. Ғылыми әдебиеттерде мал шаруашылығының типологиясының дамуы әлі де болса күрделі мәселе болып табылады, дегенмен отандық зерттеушілер дәстүрлі түрде бірауыздан мал шаруашылығының үш түрін ұсынған: көшпелі, жартылай көшпелі (жартылай отырықшы) және отырықшы.

9. Революцияға дейінгі орыс әдебиетінде зерттеушілердің көпшілігі шаруашылықтың әулеттік меншігін сипаттаған, ал басқалары өз еңбектерінде жер иелігінің жоқтығын, қазақтар арасында жер қоғам меншігі болғаны жайлы жазған. Кеңестік тарихнамада отырықшы шаруалар үшін анағұрлым қолайлы көшпелі қоғамға тарихи дамудың феодалдық концепциясы қолданылды. Көптеген ғалымдар көшпелі халықтар арасындағы өндірістік қатынастардың негізін жер жеке меншік деп санаса, басқалары көшпелі халықтар арасындағы феодалдық қатынастардың негізі ретінде мал шаруашылығын ұсынды. Бірақ арнайы әлеуметтік-шаруашылық формацияның болуы туралы мәселе туындамағаны үшін, соңғысы Қазақстандағы феодализмнің патриархалды-феодалдық қатынастар ретіндегі ерекшелігін анықтай бастады: Қазақстандағы феодалдық қатынастар жалпы заңдылықтар негізінде дамыды, бірақ көшпелі шаруашылық жағдайында жерді иемденудің өзіндік формасы болды (жайылымдар). Бұл көшпелілерге билік етудің феодалдық құқығы болды, бұл негізінен хан, сұлтандар және басқа феодалдардың жерлеріне меншік құқығы болды.

Нәтижесінде марксист ғалымдар жасаған классикалық феодализм көшпелілерге жасанды түрде қолданылды, бұл пікірталастар мен түсінбеушілік туғызды. Көшпелі халықтарға көшпелі егіншілік (көшпелі өндіріс саясаты) негізінде құрылған нақты және жеке қауым ретінде қарау ұсынылды.

Қазіргі зерттеушілер дәстүрлі көшпелі шаруашылықты: жайылымдар, су көздері және мал шаруашылығы деп үш құрамдас бөлікке бөледі. Ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде қазақ көшпелілерінің арасындағы жер қоғамдық меншікте болды және көшпелі шаруашылық қызметінің ерекшелігіне байланысты біреудің иелігінде бола алмады деп айту өте орынды. Малға меншік

құқығына келетін болсақ, отбасылық (әулет) меншік деп қарастырған жөн. Су көздері климаттық жағдайларға байланысты құрғақ аймақтағы жасанды су қоймаларына (құдықтарға) және табиғи су қоймалары деп бөледі. Бірінші жағдайда, еңбекті пайдаланып, оларды қазған көшпелілер негізінен құдықтарды пайдаланса, екіншісінде белгілі бір аумақта бірінші болып жайылымдық жерлерді иемденгендерді жатқызуға болады.

10. Көшпелілер тарихындағы өзекті мәселелердің бірі - көшпелілердің жартылай отырықшы өмірге көшуі, олардың өмірі мен әлеуметтік-экономикалық қатынастарының өзгеруі. Қоныс аударуға көшу процесінің бірнеше тұжырымдамалық тәсілдері бар: поссибилистік, геодетерминистік, эволюциялық және өркениеттік. Ғалымдар өтпелі процесті барлық факторларды ескере отырып: өтудің тиімділігін, үдемелігін және ұтымды өтуі мен оның салдарын әр түрлі бағалайды. Қазіргі кезеңде отарлаудың қазақтардың көшпелі шаруашылығына әкелген әсері туралы бірнеше көзқарастар бар: кейбіреулері айтарлықтай өзгерістер болған жоқ деп санайды, басқа ғалымдардың пікірінше, қайта құру үлкен көлемде жүргізілді және оның жағымсыз салдары болды. Көшпелі мал шаруашылығын қайта құру мәселесі ХІХ ғасырдың ортасы - ХХ ғасырдың басынан бастап айқын байқалады. Қазіргі заманғы көзқарастар негізінде объективті және идеологиялық қысымсыз зерттелуге тиісті және өзекті болып қала береді.

Зерттеудің әдістемесі, тарихи танымдардың принциптері мен әдістерін оқыту деген тұжырымды ұстанатын болсақ, онда бұл жұмыс тарихи ғылымның партиялылығындағы марксистік принциптен алыс, историзмнің тарихи принциптеріне және түсініктердің объективтілігіне негізделген.

Сондай-ақ, әдістемелік және әдіснамалық құралын сараптауда аристотелдің формальды логикасының бүкіл аппаратының: синтездеу, индукция, дедукция, талдау, салыстыру және т.б. әдістері жатады. Зерттеу барысында көшпелі мал шаруашылығының тұтастығын қалпына келтіруге мүмкіндік беретін жүйелі тәсіл сияқты заманауи зерттеу әдістері қолданылды, ал салыстырмалы, тарихи және салыстырмалы әдістер Еуразия даласының басқа қоғамдарының көшпелі шаруашылығымен салыстырғанда қазақтың мал шаруашылығының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Кез-келген этнографиялық зерттеу «зерттелетін құбылыстардың топтасуынсыз және зерттеушінің көру аймағына кіретін әр жаңа объектіні сол немесе басқа объектілер тобына тапсырмастан», яғни типологиялық жалпылауға жүгінбеу мүмкін емес. Сондықтан диссертацияны зерттеуде таксономия қолданылды - күрделі объектілерді жіктеу мен жүйелеудің жалпы теориясы, біздің жағдайымызда мал өсіретін шаруашылықтар. Жіктеу әр түрлі елдердегі мал шаруашылығында қолданылатын жалпы критерийлеріне негізделген иерархиялық жүйені көрсетуі керек.

Зерттеудің апробациясы. Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археология, этнология және музеология кафедрасында орындалды. Диссертацияның негізгі қағидалары бес ғылыми баяндамада және 2014-2016 жж. Алматы, Москва қалаларында өткен халықаралық конференциялардың тезистерінде қамтылды. Диссертацияның тақырыбы мен

материалдары бойынша 4 ғылыми мақала орыс, ағылшын тілдерінде шығарылды, оларда зерттеудің негізгі нәтижелері көрсетілді. Бір мақала Scopus базасына енді, ал төртеуі Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым салаларын тексеру комитеті ұсынған журналдар баспаларында шықты. Диссертация талқылаудан өтіп, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археология, этнология және музееология кафедрасының отырысында қорғауға ұсынылды.

Диссертациялық жұмыс құрылымы кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады